

VÂSİL B. ATÂ'NIN MU'TEZİLEYİ YAYMA ÇABALARI BAĞLAMINDA İSLÂM BELDELERİNE GÖNDERDİĞİ DÂİLERİ¹

VÂSİL B. ATA'S SENT TO ISLAMIC CITY IN CONTEXT OF EFFORTS TO SPREAD MU'TEZILA

Dr. Öğretmen Muhammed Ragıp KAPLAN

(MEB), Temel İslâm Bilimleri / Kelâm, m.rgp@hotmail.com.tr

Van / Türkiye

ORCID: 0000-0003-0745-8228

ÖZET

Dini düşüncenin oluşumunda büyük katkısı inkâr edilemeyen ilmi şahsiyetlerden biri de Vâsıl b. Atâdır. Vâsıl b. Atâ, Mu'tezile Mezhebini kurma ve dini esaslara getirdiği özgün yorumları ile önem kazanmıştır. O, özellikle dini esasları temellendirmede ilk kez akli bir hüccet olarak kullanımı ile ünlenmiştir. Medine'de âli-beytin elinin altında yetişen Vâsıl b. Atâ, sonrasında Basra'da dönemin yetkin ilmi şahsiyetlerinden Hasan el-Basrî'ye bir dönem talebe olmuştur. Erken sayılabilecek bir yaşta ilmi bağımsızlığını kazanan Vâsıl b. Atâ, döneminin öne çıkan ihtilaf meseleleri başta olmak üzere, temel dini meselelere özgün yorumlar getirmiş ve dini düşüncelerini muhaliflerine karşı katı bir şekilde savunmuştur. Ayrıca yaşadığı dönemde farklı dinlerden saf İslam akidesine yöneltilen eleştirilere karşı durmada da ön almıştır. Bu gayretleri ile Müslümanlar nezdinde dikkat çekmeyi başaran Vâsıl b. Atâ, dini anlayışını yaymaya çalışarak etrafına önemli bir taraftar kitlesi toplamayı başarmıştır. Nitekim o yakın çevresi ile yetinmeyerek Mutezilî düşüncelerini yetiştirdiği talebeler vasıtası ile uzak İslâm coğrafyalarına da taşıma çabası içerisine girmiş ve onları farklı İslâm beldelerine göndermiştir.

Bu çalışma, Vâsıl b. Atâ'nın Mutezilî düşüncelerini yayma çabasının bir yansıması olarak itinayla yetiştirdiği talebelerini birer davetçi misyonuyla farklı İslam memleketlerine göndermesini konu edinmiştir. Bu çerçevede Vâsıl b. Atâ'nın hangi talebelerini nerelere gönderdiği, buralardaki bölge halklarının Mutezilî düşüncelere yaklaşımlarının nasıl olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Vâsıl b. Atâ'nın bölge halklarını kazanmada dâî öğrencilerine takip etmeleri için tavsiye ettiği yol ve yöneme de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ, Dâî, İslâm Beldeleri

¹ Bu çalışma 20.04.2020 tarihinde tamamladığımız "Erken Dönem Mu'tezilî Düşüncenin Teşekkül Süreci (H. 80-144 Arası Dönem) başlıklı doktora tezime esas alınarak hazırlanmıştır. / This study was prepared based on my doctorate thesis titled "The Process of Formation of Early Thought of Mu'tezila" (Between the Period of Hijri 80-144) which I completed on 20.04.2020. Ayrıca 15-17 Mart 2019 tarihleri arasında Malatya'da düzenlenen II. Uluslararası Battalgazi Multidisipliner Çalışmalar Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ve henüz yayınlanmamıştır.

ABSTRACT

One of the scientific personalities whose great contribution to the formation of religious thought cannot be denied is Vâsil b. Atâ. Vâsil b. Atâ, gained importance with the establishment of the Mu'tazila Sect and his original interpretations of religious principles. He was especially famous for using reason as a proof for the first time in justifying religious principles. Vâsil b. Atâ, who grew up under the hand of the ali-bayt in Medina, later became a student of Hasan al-Basri, one of the most competent scientific figures of the period, in Basra. However, he left Hasan al-Basri by showing a different approach to the issue of "murtekib-i kebîre", leaving his teacher's lecture council and establishing an independent science ring. Vâsil b. Atâ, who gained his scientific independence at an early age, brought original interpretations to basic religious issues, especially the prominent conflict issues of his time, and defended his religious ideas against his opponents in a strict manner. He also took the lead in opposing the criticisms directed at the pure Islamic creed from different religions during his lifetime. Vâsil b. Atâ, who managed to attract attention in the eyes of Muslims with these efforts, managed to gather a significant fan base around him by trying to spread his religious understanding. As a matter of fact, he was not content with his close circle and tried to carry his Mutazili thoughts to distant Islamic geographies through the students he trained and sent them to different Islamic countries.

This study is, as a reflection of Vasil b. Ata's efforts to spread Mutazili ideas, it is the subject of sending his students, whom he trained meticulously, to different Islamic countries with an invitation mission. In this context, it has been revealed which students of Vasil b. Atâ sent where and how the peoples of the region approached Mutazili ideas. In addition, the way and method that Vâsil b. Atâ recommended for his students to follow in gaining the peoples of the region is also included.

Keywords: Mu'tezile, Vasil b. Atâ, Daî, Islamic Cities

GİRİŞ

İslam dininin ortaya çıkması ve müntesipler edinerek yayılmaya başlaması sürecinde, dini tebliğ faaliyetini evrensel bir hüviyete ulaştırma gayretlerinin gereği olarak Hz. Peygamberin farklı çabalar içerisinde girdiği, çeşitli yöntemler kullandığı bilinmektedir. Bu yöntemlerden biri de dini temsil kabiliyeti yüksek sahabelerini davetçi, öğretici vasfıyla bir belde halkına göndermesiydi. Medine'ye bu amaçla gönderilen Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625), Yemen'e gönderilen Muâz b. Cebel (ö. 17/638) ile Âmir b. Sa'saa kabilesine gönderilen ve Bi'rimaûne mevkiinde şehit edilen 70 civarında sahâbî grubu, bu uygulama yönteminin kaynaklarda yer alan örneklerinden bazılarıdır.² Bu çerçevede davetçi, öğretici göndermenin peygamberî bir yöntem olduğu iddia edilebilir. İslam düşünce tarihinde Hz. Peygamberin bu yöntemine sıklıkla siyasî, âkidevî, fikhî ve tasavvufî mümessillerin kendi fikir ve düşüncelerini yaymak için başvurdukları tespit edilebilmektedir. Mezhebî düşüncelerini yaymak için bu yöntemi kullanan ilmi önderlerden biri de Vâsil b. Atâ'dır (ö. 131/748). Onun hicri ikinci yüzyılı başlarında kurduğu Mu'tezile mezhebini yaymak için yoğun bir dâî faaliyetine girdiğini kaynak eserler açıkça ortaya koymuşlardır.

²İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, Kitabu't-Tabakâtu'l-Kebir, thk. Ali Muhammed Âmir, 11 Cilt, (Kâhire: Mektebetu'l-Hânci, trs), II: 300, III: 109, 540, IX: 391 vd.; Taberî, İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, Kitabu't-Tabakâtu'l-Kebir, thk. Ali Muhammed Âmir, 11 Cilt. (Kâhire: Mektebetu'l-Hânci, ts.), II: 545.

Mu'tezile mezhebi dinî yorumunun Usûl-i hamse ile formüle edildiği bilinmektedir. Usûl-i hamse ise tevhid, adl, va'd ve va'id, menzile beyne'l-menzileteyn ile emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker esaslarından oluşmaktadır.³ Bir kimsenin Mu'tezile ehlinde sayılabilmesi için eksiksiz kabulü şart koşulan bu temel ilkeler, muhliflerine karşı katı bir şekilde savunulmuştur.⁴ Nitekim bu ilkelerin her biri, farklı bir anlayışa tepki ve alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezilenin esaslarının beş adet ile sınırlandırılmasını şöyle ifade etmektedir: "Hiçbir muhalifimiz yoktur ki Usûl-i hamseye dahil olmasın. Mülhit, Muattıla, Müşebbihe ve Dehriyye; tevhid esası, Mücebbire ve türevleri; adl esası, Mürcie; va'd ve va'id esası, Hâricîler; menzile beyne'l-menzileteyn, İmamiyye (Şîa); emri bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker esasına kapsamına girmektedirler".⁵

1. VÂSIL B. ATÂ'YI DÂÎ FAÂLİYETİNE SEVK EDEN ÂMİLLER

Vâsıl b. Atâ'nın dâî faaliyetinin temel motivasyonu ne olabileceği hususu irdelendiğinde bu çabasının birkaç nedenden kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenlerin fetih hareketleri ile müslümanların egemenliği altına girmiş topluluklar için tebliğ faaliyetinin yürütülmesi ve dini esasların hazmedilmesine katkı sunma ihtiyacı, müslümanlar arasında dinin temel esaslarının doğru anlaşılmasının sağlanması, İslâm'a yöneltilen dışsal itirazlar ile dini fırka ve mezheplerin dinin temel meseleleri ile ilgili Mu'tezile'ye göre aykırı olan yorumlamalarına karşı doğru din anlayışını yerleştirme hassasiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere müslümanlar, fetih faaliyetleri ile, kısa bir sürede Irak, Mısır, Suriye ve İran'da egemenlik kurmuş, buradaki farklı topluluklarla iç içe geçmiştir. Farklı inanç ve kültür sahibi bu toplulukların İslam inancına yöneltilen itirazları ile karşı karşıya kalmışlardır.⁶ Hristiyanlık ve Yahudiliğin tanrı tasavvuru ile Mecusilik, Manûilik ve Seneviliğin ilah anlayışı, İslam'ın tevhit akidesine zıtlık oluştururken, Brahmanizm'in nübüvvetine dair itirazları, İslam inanç sistemi ile çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır.⁷ Diğer taraftan siyasi, sosyal ve dini dinamikler ile mürtekip-i kebire, imamet, iman-amel ilişkisi, kader-özgür irade meseleleri gibi birçok ihtilafli mesele, müslüman toplumun gündemine girmiştir. Haricîler, imanı amel ile özdeşleştirerek tekfirci bir tutum takınırken; Mürcie, İmanı amelden soyutlayarak diğer bir uç görüşü temsil etmiştir. Şîa'nın imamet meselesindeki tutumları, Cebrîyye'nin özgür irade ve dini sorumluluk noktasındaki yaklaşımları, Haşevîlerin teccim ve teşbih görüşleri, Mu'tezilenin ortaya çıkışı ve dâî faaliyetleri yürütmesinin temel dinamikleri olarak ortaya çıkmaktadır.⁸ Nitekim kaynak eserler Mu'tezile kurucu imamının bu temeldeki çabasını övgü ile kayıt altına almışlardır.

³Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, el-İntisâr ve'r-redd âla ibn-i Ravendî el-mülhîd, thk., Niyberg, 2. Baskı. (Beyrut: Dâru'l-Arabiyeti li'l-Kitap, 1413/1993), 126, 127; Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, Babu zikri'l-Mu'tezile (Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile içinde), thk. Fuâd Seyyid, (b.y.: Dâru't-Tunusiyye, 1393/1974), 63-64.

⁴Hayyât, İntisâr, 126, 127.

⁵Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdülcebâr el-Hemedânî, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, thk. Abdulkerîm Osmân, 3. Baskı. (b.y.: Mektebetu Vehîbe, 1416/1996), 124; Muhammed Ammâra, Tiyârâtu'l-fikri'l-İslâmî, (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1411/1991), 47; Faysal Budeyr Avn, Ilmu'l-Kelâm ve medârisuhu, (Kâhire: Dâru's-Sekâfiyye, ts), 199.

⁶Zühdi Cârullah, el-Mu'tezile, 2. Baskı, (Beyrut: el-Ehliyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1974), 21.

⁷Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdürrahmân el-Malatî et-Tarâif el-Askâlânî, et-Tenbîh ve'r-redd âla ehli'l-ehvâ ve'l-bida, thk., Muhammed Zinhum Muhammed Azb. (Kâhire: Mektebetu'l-Medbulî, 1413/1993), 70 vd.

⁸Ka'bî, Babu Zikri Mu'tezile, 66; ibn Murtaza, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. Tabakâtü'l-Mu'tezile, thk. Susanna Diwald-Wizer, 2. Baskı, (Beyrut, y.y. 1407/1987), 103; İyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri Ve Modern Döneme Etkileri", Kelam Araştırmaları, 2/2 (2004): 4.

Mu‘tezile’nin ikinci imamı olan ve Vâsıl b. Atâ’yı en iyi bilen arkadaşı Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Vâsıl b. Atâ’nın bu alandaki yetkinliğine şahitlikte bulunarak: “Onun kadar aşırı Hâricîler’in, Şîî mutaâsıpların, Zındıkların, Dehrîlerin ve Mürcilerin fikirlerini bilen ve bu fikirleri redd etmede maharet gösteren başka birisini bilmiyorum” demiştir.⁹ Bizzat Vâsıl b. Atâ’nın eşinin aktardığı rivayette ise; “O, gece çöktüğünde kâğıt ve mürekkebi önünde hazır olarak namaza durur, okuduğu ayet-i kerimelerde muhalifleri aleyhine bir ayet geçtiğinde oturarak onu not alır, sonra da namazına dönerdi” ifadesini kullanmıştır.¹⁰ Temel kaynaklar eserler, mücadeleci bir kimliğe sahip olan Vâsıl b. Atâ’nın muhalif olduğu fikirleri çürütme, kendi düşüncelerini de yaymak için birçok eser telif ettiğine de yer vermiştir.¹¹ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), Ebâ Huzeyfe Vâsıl b. Atâ’nın eşi Ümmü Yusuf’un Vâsıl b. Atâ’yı iki adet kitap mahzeni yapmaya icbar ettiğinden bahsetmektedir.¹² Bu eserlerin, dönemin öne çıkan ilim alanlarından başta kelâm olmak üzere muhtelif alanlarda olduğu ifade edilmiştir.¹³ Ancak bu telifatları, bazı mektup ve hutbeler dışında günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Vâsıl b. Atâ’nın Maniheizm inancı müntesiplerine karşı “Kitabu Elfu Mesele fi Redd alâ Manûyye” isminde bir eser yazdığı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁴ Vâsıl b. Atâ, tam da dini anlayışların ortaya çıkıp şekillendiği erken dönemin bu fikri atmosferinde, karşıt konumlandığı anlayışlara karşı doğru din yorumunu yaymak, yanlış bulduğu fikir ve düşünceleri çürütmek ve dini anlayışı için taraftarlar edinmek gayesi ile farklı İslam beldelerine dâî talebelerini gönderme seferberliği içerisine girmiştir. Onun bu çerçevedeki ilmi faaliyetleri belli bazı yerler ile sınırlı kalmamış, yaklaşık bir asır süren Emevîler Dönemi’nin son çeyreğine denk gelen zaman dilimi içerisinde müslümanların egemenliğinde bulunan coğrafyanın hemen her bölgesine dâî talebelerini göndermiştir.

⁹İbnu’l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, Babu zikri’l- Mu‘tezile min el-munye ve’l-emel fi şerhi Kitabi el-Milel ve’n-Nihal. thk. Usâmuddin Muhammed Alî, (b.y.: Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye İskenderiyye, 1985), 24.

¹⁰Kâdî Abdülcebâr, Fadlu’l-İ’tizâl ve tabakâtu’l-Mu‘tezile, Thk. Fuâd Seyyid, (b.y.: Dâru’t-Tunusiyye, 1393/1974), 236; İbnu’l-Murtazâ, Munye, 24.

¹¹İbnu’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, el-Fihrist, (Kâhire: Matbaatu’l-İstikâme, 1929), 251; Kâdî Abdülcebâr, Fadlu’l-İ’tizâl, 241; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabuddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî, Mu‘cemu’l-Udebâ, 6 Cilt. (Beyrut: Daru Sâdr, 1977), VI: 2795; İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân mimmâ sebete bi’n-naql evi’s-semâ’ ev esbetehü’l-ayân, thk. İhsan Abbas, 8 Cilt. (Beyrut: Dâru Sâdr, 1414/1994) VI: 11; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, Mizânu’l-İ’tizâl fi naqdi’r-ricâl, thk. Alî Muh.ammed Muavved, Âdil Ahmet Abdu’l-Mevcûd, Abdu’l-Fettâh Ebû Sinne, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1416/1995) VII: 118; İbn Hacer el-Askâlânî, İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmet b. Alî b. Muhammed el-Askâlânî, Lisânu’l-mîzân, thk. Abdulfettah Ebû Gidde, 8. Baskı, 10 Cilt, (Beyrut: Mektebetü’l-Matbuatu’l-İslâmiyye, ts), VIII: 370.

¹²Kâdî Abdülcebâr, Fadlu’l-İ’tizâl, 241.

¹³Kâdî Abdülcebâr, Fadlu’l-İ’tizâl, 162-163, 234.

¹⁴İbnu’l-Murtazâ, Munye, 7.

2. VÂSIL B. ATÂ'NIN İSLÂM BELDELERİNE GÖNDERDİĞİ DÂİLERİ

Vâsıl b. Atâ, küçüklüğünden itibaren dönemin seçkin ilim adamlarının yanında yetişmiş olmanın kazanımlarını,¹⁵ ilmi ile âmil olma meziyeti¹⁶ ile destekleyip döneminin fikir sahibi şahsiyetleri ile ilmi etkileşimde cedelci bir yöntem takip etmiştir.¹⁷ Bu hususlar, onu, yaşadığı dönemin en belirgin âlimi haline getirmiştir. Bu sebeplerle onun, dâhi kişiliğinin büyüleyici etkisi ve pratiğinin teşvik edici tesiri ile mezhebine çokça taraftar ve destekçi, ayrıca bu mezhebi yaymak için fanatik düzeyde hevesli dâî yetiştirebildiği görülmektedir.¹⁸ Bu husus, Safvân el-Ensârî'nin bir şiirinde övgü ile dile getirilmiş,¹⁹ önderliği ve ilminin, dâîleri vasıtası ile farklı memleketlere yayıldığına değinilmiştir.²⁰ Vâsıl b. Atâ'nın talebeleri üzerinde etkili bir salâhiyette sahip olması, onun mezhebini yaymasına talebelerini de etkin bir şekilde kullanmasına imkan tanımıştır. Kâdî Abdülcebâr'ın Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'a (ö. 235/849-50) dayandırdığı: "Osman Tavîl'den işittim ki şöyle demektedir: Vâsıl b. Atâ vefat edene kadar bizim kendimiz ile ilgili herhangi bir tasarrufumuz söz konusu olamazdı. O hayatta iken bizden birine hadî bakalım şuraya gideceksin dediğinde, asla bunu geri çeviremezdik"²¹ rivayeti, Vâsıl b. Atâ'nın dâîleri üzerindeki etkisi ile ilgi çarpıcı bir gerçeklik ortaya koymaktadır. Bu durum, erken dönem Mu'tezilî düşüncenin gelişip yayılmasında Vâsıl b. Atâ'nın seçkin talebelerinin de önemli oranda pay sahibi olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.²² Mu'tezile mezhebi, henüz teşekkül döneminde iken ciddi bir yayılma istidadı göstermiş, Mu'tezilî dâîler vasıtası ile İslâm beldelerinin birçoğuna ulaşarak taraftar kitleleri edinebilmiştir.²³ Kaynak eserler, ayrıca Vâsıl b. Atâ'nın dâîlerine gideceği yerlerde nasıl hareket edecekleri ve kendilerini insanlara nasıl kabul ettirip ne zaman onları hakka davet edeceklerinin yol ve yöntemini de öğütlediği anlaşılmaktadır. Onun bu amaçla talebesi İbn Halid'e yaptığı tavsiyeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. O, talebesine: "Kendine caminin sütunlarından bir sütun edinerek bir sene boyunca orada namazlarını kıl. Ta ki camideki muayyen yerin bilinsin. Sonra bir sene boyunca Hasan (el-Basrî)'nın (ö. 110/728) sözleri ile fetva ver. Daha sonra ise bu ayın şu günlerinde insanları hakka davet etmeye başla. Muhakkak ki ben ashabımı böyle bir zamanda edindim. Bizler senin başarım için yüce Allah'a duada bulunacağız. Zira başarmak için o en iyi destekçidir"²⁴ ifadeleri ile öğütte bulunmuştur.

¹⁵Kâdî Abdülcebâr, Fadlu'l-İ'tizâl, 215, 234; Bağdâdî, Fark, 34,107.; Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, thk. Emir Ali Mehnâ, Alî Hasan Fâûr, 3. Baskı, 2 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Mearif, 1414/1993), I: 59.; Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, el-Hûru'l-İyn, thk. Kemal Mustafa, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Âzal, 1985), 260.

¹⁶Ka'bi, Babu Zikri'l-Mu'tezile, 90; Neşvân, Hûru'l-İyn, 263.

¹⁷Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, el-Beyân ve't-tebyîn, thk. Abduselam Muhammed Harun, 7. Baskı, (Kâhire: Mektebetu'l-Hanci, 1418/1998), I: 24; Neşvân, Hûru'l-İyn, 260; İbnu'l-Murtazâ, Tabakâtu'l-Mu'tezile, 29-30; Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temim el-Ensârî el-Fihri el-Husrî, Zehru'l-âdâb ve's-semeru'l-elbab, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 4. Baskı, 4 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Ciyl, ts), II: 473.

¹⁸İbnu'l-Murtazâ, Tabakâtu'l-Mu'tezile, 32.

¹⁹Câhiz, Beyân ve't-Tebyîn, I: 25.

²⁰Kâdî Abdülcebâr, Fadlu'l-İ'tizâl, 237.

²¹Ka'bi, Babu Zikri'l-Mu'tezile, 66-67; Kâdî Abdülcebâr, Fadlu'l-İ'tizâl, 237; Neşvân Himyerî, Hûru'l-İyn, 262.

²²Neşvân, Hûru'l-İyn, 262.

²³Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, el-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hiţâti ve'l-âsâr, 2 Cilt, (Beyrut: Dâru Sâdr, ts), II: 357; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimeşkî, Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile. (Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1399/1979), 56.

²⁴Ka'bi, Babu Zikri'l-Mu'tezile , 67.

Onun bu gaye ile görevlendirdiği seçkin talebeleri kaynak eserlerde şu şekli ile kayıt alınmıştır.²⁵ Ebu Amr Osman b. Hâlid et-Tavîl, Vâsıl b. Atâ'nın Ermenistan'a gönderdiği önde gelen dâîlerinden birisidir. Ben-i Selim kabilesinin mevlâsı olan Osman et-Tavîl aynı zamanda Ebu Huzeyl el-Allâf'ın hocasıdır. Vâsıl b. Atâ'nın teşviki ile maddi yetersizlikler içinde Ermenistan'a giden Osman et-Tavîl'in bir müddet sonra bolca servet ve Ermenistan halkının yarısından fazlasının Mutezile mezhebine intisabı ile geri dönmüştür. Vâsıl b. Atâ'nın bu amaç ile görevlendirdiği bir diğer talebesi ise Hafs b. Sâlim'dir. Horasan'a gönderilen Hafs b. Sâlim'in Cehm b. Safvân ile münazaralara tutuşup onu ilzam ettiği ve bunun neticesinde Cehm b. Safvân'ın batıl yoldan döndüğünden bahsedilmiştir.²⁶

Bu sebeple Mutezilî Şair Sefvân el-Ensârî bir kasidesinde Vâsıl b. Atâ'nın Osman et-Tavîl ve Hafs b. Salim'in gibi seçkin dâîlerinin dini müdafaa ve Mu'tezilî düşüncenin yayılmasında katlandıkları zorlukları övgü ile dile getirmiştir.²⁷ Kâsım b. Sa'dî Vâsıl b. Atâ'nın Yemen'e gönderdiği bir diğer dâîsidir. Onun Yemen'de Mu'tezilî düşünceleri yaymada başarılı olduğu ve birçok kimsenin bu vesile ile Mu'tezileyi benimsediğine yer verilmiştir.²⁸ Hasan b. Zekvân²⁹ ise Kûfe'ye gönderilmiş ve kendisine halktan bir çok kimse icabet etmiştir.³⁰ Abdullah b. Haris ise uzak diyarlardan Mağrib'e gönderilmiş ve ona da birçok kimse uymuştur.³¹ Benzer şekilde Eyyub b. Ūtîn el-Esver Medine, Cezire ve Bahreyn'e gönderildiği ve birçok kimsenin onun davetine icabet ettiğinden bahsedilmiştir.³² Süleyman b. Arkam, Amr b. Havşeb, İsa b. Hâdr, Abdurrahman b. Berre ve oğlu Rebî Kâdî Abdülcebbar'ın bu çerçevede zikrettiği diğer isimlerdir.³³ Vâsıl b. Atâ'nın diğer gözde iki talebesi ise Bişr b. Saîd ve Ebû Osmân el-Za'ferânî'dir. Bu iki şahsiyet hem kelam ilmi noktasında Ebu Huzeyl el-Allâf'ın yetişmesinde katkıda bulunmuş hem de Basra'da iken Bişr b. Mu'temir'e Mu'tezile mezhebinin esaslarını öğretmiştir.³⁴ Taşkoprızade'nin bahsettiği Vâsıl b. Atâ'nın diğer önemli bir talebesi ise Ahmet b. Ebî Duâd'ın kendisinden itizali esasları öğrendiği Hayyac b. Âlâ el-Selmî'dir.³⁵ Ka'bî ise Mekke ehlinde olan Vâsıl b. Atâ'nın talebelerinden ve dâîlerinin reislerinden Abdullah b. Ebî Necîh isminden bahsetmektedir.³⁶ Vâsıl b. Atâ'nın isimleri geçen bu talebelerinin firak tarihçileri ve Ehl-i sünnet kaynaklarında mutezilenin Vâsılıyye kolu kapsamında ele alındığı görülmektedir.³⁷

Vâsıl b. Atâ'nın mutezile mezhebinin tesisi ve intişarı için Basra'da kurduğu medrese, yetiştirdiği talebeler ve ortaya koyduğu bütün bu çabalar onun Basra'daki faaliyetleri ile sınırlı kalmadı.

²⁵Vâsıl b. Atâ'nın dâîlerini gönderdiği yerler, kaynak eserlerde ülke, bölge, şehir, kasaba ve köy isimleri ile yer almıştır. Kaynaklardaki bu isimlerin o zamandaki isimlendirmeler olduğu ve o dönem Emevî ve sonrasında Abbâsî egemenliğindeki bu geniş coğrafyada tarihi süreç içerisinde farklı isim ve yönetimlerle birden fazla ülkenin kurulduğu ve isimlerin de değişikliğe uğramış olabileceği nazarı itibardan uzak tutulmamalıdır.

²⁶Ka'bî, Babu Zikri Mu'tezile, 67; Kâdî Abdülcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl, 67, 116, 251; İbn Murtaza, Munye, 25; a. mlf., Tabakâtu'l-Mu'tezile, 32-33.

²⁷Câhiz, Beyan ve't-Tebyin, I, 25.

²⁸Ka'bî, Babu zikri Mu'tezile, 67; Kâdî Abdülcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl, 251.

²⁹İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, II, 276; Zehebî, Mizanu'l-İtidal, I, 432.

³⁰Kâdî Abdülcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl, 252; Ka'bî, Babu zikri Mu'tezile, 67.

³¹Ka'bî, Babu Zikri Mu'tezile, 66- 67.

³²Kâdî Abdülcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl, 251.

³³Kâdî Abdülcebbar, Fadlu'l-İ'tizâl, 251.

³⁴Malatî, Tenbih ve Redd, 42-43.

³⁵Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Miftahu's-Sa'ade ve Misbahu's-Siyâde, Daru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, 29.

³⁶Ka'bî, Babu Zikri Mu'tezile, 83.

³⁷Bağdadî, Fark, 117; Şehristani, Milel, I, 46; Râzî, Ebû Abdillaâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Teberistânî (ö. 606/1210), İ'tikâdâtü Firaki'l- Muslimîne ve'l-Muşrikîn, nşr., Alî Sâmî Neşşar, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1402/1982, 40; Makrîzî, el-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hiṭaṭi ve'l-âsâr, 2: 345.

Aksine Bağdat'taki ayağı ile Mutezilî medreseler tercüme hareketleri dönemine kadar genel anlamda ortaya çıkmış en önemli medreseler olma özelliğine sahip olmuşlardır. Mu'tezilenin kısıtlandığı Eş'ari medreselerinin etkin olmaya başladığı döneme kadar da İslami hayata ve taraftarlarına katkı sunmaya devam etmişlerdir.³⁸

Bu dâîlerin çabaları sonucu birçok belde halkının Mu'tezile'ye intisap ettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Ummane ve o gün için büyük bir şehir olan Tedmur halkının ekseriyeti, Mu'tezileye intisap eden beldeler olarak belirtilirken, el-Medarih halkının tamamının Mu'tezile ehli olduğuna yer verilmiştir. Benzer şekilde Kelb kabilesi halkının ve Âzke ve Ba'lebek gibi Şam köyleri halkının ekserisinin Mu'tezileye intisabına yer verilmiştir.³⁹

Mağrib'in el-Beyda⁴⁰ isimli beldesinde Vâsilîyye olarak bilinen ve zamanla sayıları yüz bini bulan müsellaah bir kitle oluştuğu aktarılmış,⁴¹ İdrisîler'in yerleştiği memleket Tancata da Mu'tezile'nin kabul gördüğü belde olarak kayıtlarda yer almıştır. Bunların reislerinin İshak b. Mahmud b. Abdulhamid olduğuna yer verilmiş ve İdris b. Abdullah b. Hasan, ona ulaştığında ona, Mu'tezileyi benimsettiğine değinilmiştir.⁴²

Yemen de ise Vehb b. Münebbih ve Yemen'deki onun Fars asıllı arkadaşlarından söz edilmiş, ancak Yemen'in Emevîlerin kontrolüne girmesinden sonra onun Mu'tezilî görüşleri bıraktığından bahsedilmiştir. Bu durumun gerekçesinin Şîa'nın Mu'tezile 'ye olan ilgisinin Emevîlerce hoş karşılanmaması olduğu ileri sürülmüştür. Hatta Emevîlerin işkencelerine maruz kalan yetmiş iki kölenin, bu sebeple Mu'tezilî fikirlerinden döndüğü belirtilmiştir.⁴³ Mu'tezilenin yayıldığı memleketlerden diğer bazılarının ise Ermenistan ve Azerbaycan olduğu belirtilirken,⁴⁴ Ermenistan halkının çoğunluğu ve Azerbaycan halkının da bir kısmının Mu'tezile'ye intisabından söz edilmiştir.⁴⁵ Birçok kimsenin yaşadığı büyük bir yerleşim yeri olan Ahvaz ve Mükrim bölgelerinin halkı Mu'tezile ehli olarak ifade edilirken; Rama Hürmüz, Seter ve Süsen dışında buralarda yüz bin Mu'tezile ehli hanenin varlığına yer verilmiştir. Fars bölgesinden Kirman ve Sirak ve diğerleri, Sind bölgesinden Mensura yerleşim yeri ve bir rivayete göre Sind'in tamamı, Arap yarımadasından Hicr, Bahreyn, Eyle ve Busra'nın tamamı da Mu'tezile ehli olarak kaynaklarda yer almıştır.⁴⁶ Bütün bu kayıtlar Mu'tezile'nin daha erken döneminde İslâm beldelerinde önemli oranda yayılabildiğini ve büyük kitleler ile müslüman toplumun teveccühünü kazanabildiğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Hz. Peygamberin vefatından sonra İslâm dinin temel meselelerinin anlaşılma şekli ile ilgili görüş ileri süren ve bu çerçevede fikirlerini bir mezhebe dönüştüren öncü âlimlerden biri de Vâsıl b. Atâ'dır. Mu'tezile ismi ile meşhur olmuş Vâsıl b. Atâ'nın kurmuş olduğu mezhep, temel görüşleri itibarı ile Usûl-i hamse/ beş esas şeklinde; tevhid, adl, va'd ve va'îd, menzile beyne'l-menziletayn ile emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker esaslarından oluşmuştur. Bu esaslar, teorik bilgeliğin bir ürünü olmaktan öte, dönemin sosyal ve siyasal hadiselerin dini bir çerçevede yorumlanmasının zaruretinden ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mu'tezile'den önce bahsi geçen sosyal ve politik hadiselerin dini çerçevede yorumlanması ile şekillenmiş görüş ya da mezheplere bir alternatif olmuştur.

³⁸ Muhammed Gallâb, "Kelâm ve Mutezellimun: el-Mutezellim", Mecellatu'l- Ezher, 3/1, (1940): 169.

³⁹ Neşvân, Huru'l-İyn, 265 vd.

⁴⁰ Büyük bir kasaba olarak tanıtılmıştır. Neşvân, Huru'l-İyn, 265.

⁴¹ Ka'bî, Babu Zikri'l-Mu'tezile , 67; Neşvân, Huru'l-İyn, 265.

⁴² Şehristânî, Milel, 1: 60; Neşvân, Huru'l-İyn, 265.

⁴³ Neşvân, Huru'l-İyn, 265-266.

⁴⁴ Ermenistan ve Azerbaycan isimleri, bu günkü sınırlarından öte o zamanın coğrafi karşılıkları ile anlaşılmalıdır.

⁴⁵ Ka'bî, Babu Zikri'l-Mu'tezile, 67; Neşvân, Huru'l-İyn, 266.

⁴⁶ Neşvân, Huru'l-İyn, 265.

Vâsıl b. Atâ, hızlı bir yayılma kabiliyeti göstermekle beraber, anlaşılması ve hazmedilmesi nispeten zaman isteyen İslâm dininin doğru anlaşılması hassasiyetini hayatının temel gayesi edinen bir âlimdir. Bu çerçevede o, kurduğu medresedeki ilim halkasında insanları irşat etmekle yetinmemiş, yorumlama tarzı esasınca dinin temel meselelerinin yanlış anlaşılmasının önüne geçme ve doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlama gayesi ile seçkin talebelerini seferber etmiştir.

Vâsıl b. Atâ, Emevî iktidarının son çeyreğine denk gelen dönemde, hilafet merkezi olan Şam/Dımaşk ve çevresi başta olmak üzere o zamanki müslümanların egemenliğinde olan coğrafyanın dört bir yanına dâî talebelerini göndermiştir. Onun talebelerini, kuzeyde Cezire bölgesi, Azerbaycan, Ermenistan, Doğuda İran ve Sind bölgesi, Güneyde Yemen ve civarı Batıda ise Afrika kıtasının uç ülkesi Fas'a kadar davetçi, öğretici vasfıyla seferber ettiğini kaynak eserlerle açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca onun talebelerine insanları davet etmede başvuracakları yol ve yöntemin inceliklerini de öğütlemeyi ihmal etmediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. el-Fark beyne'l-firak. Thk. Muhammed Osman Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-İbn-i Sîna, ts.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. el-Beyân ve't-tebyîn. Thk. Abduselam Muhammed Harun. 7. Baskı. Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, 1418/1998.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri Ve Modern Döneme Etkileri". Kelam Araştırmaları. 2/2 (2004): 3-24.

Faysal Budeyr Avn. İlmü'l-Kelâm ve medârisuhu. Kâhire: Dâru's-Sekâfiyye, ts.

Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât. el-İntisâr ve'r-redd âla ibn-i Ravendî el-mülhîd. Thk. Niyberg. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Arabiyeti li'l-Kitap, 1413/1993.

Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temim el-Ensârî el-Fihri el-Husrî. Zehru'l-âdâb ve's-semeru'l-elbab. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîyl, ts.

İbn Hacer el-Askâlânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmet b. Alî b. Muhammed el-Askâlânî. Lisânu'l-mîzân. Thk. Abdulfettah Ebû Ğidde. 8. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Matbuatu'l-İslâmiyye, ts.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetühü'l-'ayân. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1414/1994.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. Kitabu't-Tabakâtu'l-Kebir. Thk. Ali Muhammed Âmir. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, ts.

İbnu'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. Tabakâtu'l-Mu'tezile. Thk. Susanna Diwald-Wizer. 2. Baskı. Beyrut, y.y. 1407/1987.

İbnu'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. Babu zikri'l-Mu'tezile min el-munye ve'l-emel fi şerhi Kitabi el-Milel ve'n-Nihal. Thk. Usâmuiddin Muhammed Alî. b.y.: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye İskenderiyye, 1985.

İbnu'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. el-Fihrist. Kâhire: Matbaâtu'l-İstikâme, 1929.

Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî. Babu zikri'l-Mu'tezile (Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile içinde). Thk. Fuâd Seyyid. b.y.: Dâru't-Tunusiyye, 1393/1974.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. Şerhu'l-Usûli'l-Hamse. Thk. Abdulkerîm Osmân. 3. Baskı. b.y.: Mektebetu Vehîbe, 1416/1996.

Kādî Abdülcebâr. Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile. Thk. Fuâd Seyyid. b.y.: Dâru't-Tunusiyye, 1393/1974. Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sâid b. Kâsım ed-Dımeşkî. Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile. Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1399/1979.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. el-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hiţâti ve'l-âsâr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, ts.

Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifi el-Askâlânî. et-Tenbîh ve'r-redd alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida. Thk. Muhammed Zinhum Muhammed Azb. Kahire: Mektebetu'l-Medbulî, 1413/1993.

Muhammed Ammâra. Tiyârâtu'l-fikri'l-İslâmî. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1411/1991.

Muhammed Gallâb. "Kelâm ve Mutekellimun: el-Mutezile". Mecellatu'l-Ezher. 3/1, (Kahire 1940): 168-171

Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî. el-Hûru'l-îyn. Thk. Kemal Mustafa. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Âzal, 1985.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî. el-Milel ve'n-nihal. Thk. Emîr Ali Mehnâ, Alî Hasan Fâûr. 3. Baskı. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1414/1993.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. Kitabu't-Tabakâtu'l-Kebir. Thk. Ali Muhammed Âmir. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hânci, ts.

Taberî, İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. Kitabu't-Tabakâtu'l-Kebir. Thk. Ali Muhammed Âmir. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetu'l-Hânci, ts.

Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561). Miftahu's-sa'âde ve misbahu's-siyâde. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmîye, 1405/1985.

Yâkût el-Hamevî. Ebû Abdillâh Şihabuddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî. Mu'cemu'l-Udebâ. 6 Cilt. Beyrut: Daru Sâdr, 1977.

Zehebî. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Mîzânu'l-i'tidâl fî nağdi'r-ricâl. Thk. Alî Muhammed Muavved. Âdil Ahmet Abdu'l-Mevcûd. Abdu'l-Fettâh Ebû Sinne. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1416/1995.

Zühdî Cârullah. el-Mu'tezile. 2. baskı. Beyrut: el-Ehliyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1974.